

М.Л.Худаш

До етимології імені одного з легендарних засновників Києва: *Щек*

Збережені народною пам'яттю в народних сказаннях та переказах з глибокої доісторичної давнини до свого літописного засвідчення імена легендарних засновників Києва - *Кий*, *Щек*, *Хорив* та їх сестра *Либедь* в науковій літературі трактуються неоднозначно і проблематично. Причини цього різні, але чи не головною з них є етимологічна непрозорість цих імен, загадковість їх походження, що й дало підставу деяким дослідникам шукати їхню етимологію, зокрема імен *Щек* та *Хорив*, навіть на неслов'янському мовному ґрунті й висувати на цій підставі відповідні припущення про неслов'янське походження й самих легендарних носіїв цих імен, унаслідок чого, наприклад, *Щека* вважали за походженням то аваром, то сарматом, то гуном, то кельтом, то хозаром, хоч, правда, найбільш удало, також і чехом-слов'янином [4:176]; ім'я *Хорив*, знову, через київський оронім *Хоревиця* пов'язується із староперським оронімом *Haraiva* [11:IV, 263] чи авестійським *haraiva* і староперським *haraiva* як назвою області Аріани [5:33].

Між цім, наші багаторічні студії над українською історичною антропонімією та відантропонімною ойконімією на загальнослов'янській антропонімній основі переконують нас у тому, що етимологію літописно засвідчених імен легендарних засновників Києва *Кий*, *Щек*, *Хорив* та їх сестри *Либедь* є вагомим підстави шукати не на апелятивному, а на антропонімному ґрунті, причому виключно слов'янському. Інакше кажучи, маємо в своєму розпорядженні хоч і не багаті, але, на наш погляд, досить переконливі аргументи для припущення, згідно з яким ці імена в глибокому доісторичному минулому мали загальнослов'янське поширення, тобто їх генеза сягає ще глибокого праслов'янського періоду, на зорі якого вони виникли й увійшли в уже тоді стабільно сформований праслов'янський атропонімікон, з розпадом праслов'янської єдності так або інакше успадкований усіма слов'янськими мовами. З цього, в свою чергу, органічно висновуємо й інше важливе припущення, згідно з яким літописно засвідчені імена *Кий*, *Щек*, *Хорив*, *Либедь* були іменами не вифантазуваних народом чи самими літописцями постатей, а таки власними особовими іменами у свій час реальних конкретних осіб з тогочасної суспільної верхівки, які

(*Кий, Щек та Хорив*) уповні могли бути родоначальниками чи й родоплемінними вождями і засновниками Києва. Могли вони бути й кровно спорідненими, навіть як і рідні брати та сестра. З цього останнього припущення вже закономірно випливає, що теж літописно засвідчені топоніми *Кы(и)євь, Щековица, Хорєвица*, можливо також, що й гідронім *Лыбе(ть)дь* походять від імен, відповідно, *Кий, Щек, Хорив, Либедь*, а не навпаки, як це вважають деякі дослідники, про що докладніше пишемо в своїх статтях: «До етимології імені одного з легендарних засновників Києва Хорив» [12:167-171] та «До етимології імені одного з легендарних засновників Києва *Хорив* та етноніма *хорвати*» [13:642-645].

Якщо в даному випадку йдеться конкретно про етимологію імені *Щек* то, навіть такий визначний етимолог, як лінгвіст-славист М.Фас- мер, уважав його етимологічно неясним. Відзначено було також і те, що саме ця етимологічна неясність даного імені й спричинилася до його сприймання деякими авторами як за походженням неслов'янського, внаслідок чого і до трактування самого легендарного Щєка як чужинця-неслов'янина. Є також підстави гадати, що це ім'я було неясним уже й дня середньовічних хроністів і переписувачів літописів, оскільки фігурує в різних варіантах написання, як *Щекъ, Щокъ, Счек, Scieg, Szczyg* [4:176]. У даних випадках можна лише здогадуватися, що варіант *Щокъ* міг появитися внаслідок народноетимологічної асоціації переписувача літопису незрозумілого йому імені *Щекъ* з апелятивом **щока**, варіант *Scieg* - внаслідок такої ж асоціації з апелятивом *ст гь* (<*stěgъ) або й білоруським *сцяг* в обох випадках у значенні «знамено», а варіант *Szczyg* (у Длугоша) внаслідок такої ж асоціації з польським апелятивом *szczygiel* «щиголь». До цього ще додамо, що у т.зв. «Велесовій книзі» це ім'я фігурує й у варіанті *Пащек* [2:145], можливо, за асоціацією з апелятивом **пащєка**. Етимологічно загадкове ім'я *Щек* не було ще предметом спеціального дослідження. Пряме відношення до в'янення його генези має лише ґрунтовна стаття «Щьковица» О.Стрижака [4:176], в якій автор, у зіставному аспекті, торкається також цього імені. Свою етимологію назви *Щьковица* (отже, і зіставного *Щекъ*) цей автор невпевнено (зі знаком?) виводить з власної реконструкції «від *щькавьий?» (там само), наводячи при цьому в плані порівняння: «рос. *щєка* крутий берег річки...; берегова круча. Река в щєках течет[...]; ущелина щєки на р.Ангарі, струмчаки щєки на р.Лені[...]; укр. прізви. *Щикатий* [...]. *Щькавьица* має стрімкі схили [...]

з трьох боків - кол. неприступн. природи, об'єкт, мимо якого протікав *Глибочацький стр.* у «глибоком удолии» (там само).

Ця етимологія назви *Щековиця* була б раціональнішою і переконливішою, якщо б її автор з'ясував, звідки та яким чином появилася оця форма *Щькдвица* замість *Щековиця* чи навіть *Щьковица*. Адже в усіх наведених ним джерелах аж до XVII ст. включно ця назва виступає з о у середині, а не з а. Отже, *Щековицею* замість *Щековицею* її зробили пізні автори. Тож реконструкція **щькавий* (з а) до виведення етимології літописного варіанта *Щековиця*, чи й *Щьковица* не підходить. А якщо б цей варіант **щькавица* замінити на *щьковица*, то його в цьому випадку не закономірно було б виводити від апелятива **щєка**. Непереконливими і невдалими вважаємо також і спроби пов'язувати етимологію назви *Щековиця* чи й імені *Щек* із польським дієсловом **szczekać** гавкати, лаяти, брехати (про собак), як це допускав у свій час О.Брюкнер [4:170], а пізніше, етимологізуючи білоруські особові назви *Шчэк, Шчэка*, і М.Бірило, прямо розцінюючи ці особові назви як регіональне білоруське «брэх» (1:489).

Цю етимологію не можна прийняти вже хоча б з уваги на те, що східнослов'янським мовам дієслово **szczekać** не властиве, а давньоруське слово **щєкътъ** І.Срезневський реєструє в значенні «солов'їний спів» [9:111, 1609], а не «гавкання собак». На цій підставі вважаємо, що особові назви *Шчэк, Шчэка* й наведені М.Бірилом похідні *Шчэчын, Щаковіч* у білоруському антропоніміконі збереглися ще з глибоких давньоруських часів і є одним з яскравих свідчень поширеності імені *Щек* колись на Русі.

Між тим вагомі свідчення про значне поширення цього імені в давнину не лише на Русі, але й на інших слов'янських землях, а отже, й свідчення про його спільнослов'янське (ще праслов'янське) походження, дає нам не лише білоруська антропонімія, але й антропонімія та ойконімія з інших слов'янських територій.

Так, є всі підстави вважати, що засвідчений писемно давньоруський антропонім *Щекоть*, від якого виник датований 1241 р. ойконім *Щекотовъ* (4:176), походить не від згадуваного вже апелятива **щєкотъ** «солов'їний спів», а якраз від імені *Щекъ*, тобто це суфіксальне утворення на -отъ того слов'янського суфіксальною типу, що й наведені Я.Свободою: **Šachot, *Lechot, Milot, Tžebot, Žizot* і т.п. (18:165). Про наявність імені *Szczek* у старопольській антропонімії свідчать антропонім

Szczekna [17:V, 283] та ойконіми Szczecko, Szczezyce, Szcześ, не виключено, що й Szczecin [16:XI, 810]. Антропонім *Šček* і похідний від нього патронім *Ščekić* є в хорватській антропонімії [14:634]. Не обов'язково помилковим (замість *Цеков*), як це припускає С.Ілчев, є болгарське прізвище *Щеков* - посесив від *Щек* [6:563]. Так само від імені *Щек* уповні можуть походити російські антропоніми *Щекот*, *Щекотов* [2:376], український антропонім *Щекунь* [10:509], не кажучи вже про чеський *Ščekna* [18:156].

Усі ці, ще, мабуть, далеко не повно зібрані нами й використані матеріали, на наш погляд, переконливо свідчать, що ім'я одного з легендарних засновників Києва *Щек*, як уже здавна поширене в різних слов'янських народів, виникло, як ми вже відзначали, ще в глибокий праслов'янський період і безсумнівно на слов'янському мовному ґрунті. В даному випадку скажемо конкретно: за нашим переконанням, ім'я *Щек*, у цьому його звучанні, – це не що інше, як похідний гіпокористик, утворений фонетико-морфологічним способом від усіченого праслов'янського імені-компози́та, спробу реконструкції якого наводимо нижче.

Шлях до розв'язання проблеми генези імені *Щек* підказав нам визначний знавець слов'янської історичної антропонімії відомий чеський лінгвіст-ономаст Я.Свобода, який вперше в славістиці розцінив антропонім *Šček* не як відапелятивне, а як відантропонімне, в даному випадку суфіксальне утворення з суфіксом -к. Щоправда, на наш погляд, даремно тільки цей учений відніс даний антропонім до окремо виділеної ним класифікаційної рубрики 3112, в якій, під умовними буквеними позначеннями J та C, наводить особові назви, що, як гадає, походять від давніх одночленних імен (J) або імен чужого походження (C) [18:131], хоча виразно схиляється до думки, згідно з якою антропонім *Šček* - це, в даному випадку, як про це ще буде мова, є скороченням якогось чужого, неслов'янського імені, але від якого конкретно - не вказує, оскільки це було його завданням. Проте, крім цієї прямої вказівки на те, що особова назва *Šček* - це суфіксальне похідне скорочення на -к, у цьому ж розділі праці Я.Свободи міститься також багатий, скрупульозно скласифікований матеріал суфіксальних скорочень давніх слов'янських особових назв, який дозволяє нам дедуктивно висувати також і свою гіпотезу генези етимологізованого імені *Щек*.

Так, саме зіставлення відповідного фактажу із згаданого класифікаційного

матеріалу Я.Свободи підказує нам думку, згідно з якою антропонім *Щек* (*Šček*) - це не утворення від якогось давнього одночленного, або, тим більше, неслов'янського імені, як думав Я.Свобода, а скоріше за все утворення того типу слов'янських автохтонних скорочених антропонімів, які цей автор відніс до рубрики 6311 під буквеним позначенням К, якою позначає скорочені особові назви з компонентів складних імен [18:131], тобто це в даному випадку утворення від якогось відкомполітного антропонічного скорочення.

В даному випадку на цю думку нашої уваги нас цікаве спостереження Я.Свободи, згідно з яким «поряд з іменами *Boch, Voch*, як скороченими формами особових імен *Boleslav, Vojtěch*, можна поставити *Vok, Vok* як скорочені утворення тих же імен» (там само). Згідно з цим спостереженням виходить, що суфіксальні антропонічні скорочення на *-к* і на *-х* могли побутувати паралельно як скорочення одних і тих саме імен-комполітів. Саме це спостереження Я.Свободи і спонукало нас зіставити наведені ним скорочені суфіксальні особові назви на *-к* з наведеними ним же (18:146) такими ж утвореннями на *-ch* і таким чином виявити цілий ряд саме таких однокорених паралельних утворень з цими суфіксами, як наприклад, *Vak - Vach; Běk - Běch; Vok - Voch; Buk - Buch; Kok - Koch; Mak - Mach, Svak - Svach, Vlak - Vlach* і под., але, що найважливіше для нас, виявити серед них також і паралель *Šček-Ščech*.

Хоча, як видно вже з цих наведених прикладів, різні з них за співзвучністю формально й асоціюють з відповідними словами із загальнонародної лексики, як, наприклад, *Vlak* з чеським апелятивом *vлак*, а *Vlach* з етнонімом *vlach*, то все ж, за нашим переконанням, у більшості випадків це такі утворення спільного походження. З цього, в свою чергу, висновуємо думку, згідно з якою, оскільки, за даними використаної нами праці Я.Свободи, антропоніми розгляданого типу на *-х* у кількісному відношенні над антропонімами цього ж типу на *-к* помітно превалюють, то вповні можна гадати, що в різних випадках, або й у більшості випадків, ці менш представлені антропоніми на *-к* - це вторинні утворення, похідні від однокорених з ними антропонімів цього типу на *-х*, їх первісні фонетичні варіанти, які виникли внаслідок заміни приголосного *-х* на *-к* чи то через уподібнення за місцем артикуляції, чи то ще й за певної асоціації у кожному конкретному випадку з відповідним апелятивом, як наприклад, *Рах > Рак* (за

асоціацією з апелятивом *рак*); *Бах*>*Бак* (за асоціацією з апелятивом *бак*) і т.п. Саме на підставі виявлення цього явища, зокрема й наочної паралелі наведених Я.Свободою особових назв *Ščech* - *Šček* та, що також дуже важливо, у першу чергу на основі наявних варіантів імені *Щех*, *Щех*, *Щекъ* у т.зв. «Велесовій книзі» висновуємо припущення, згідно з яким праслов'янське ім'я *Щек* (*Ščekъ) походить від ще давнішого праслов'янського імені *Щех* (*Ščechъ), є похідним від нього, вторинним його фонетико-морфологічним варіантом.

Для повноти цієї картини виведення етимології імені *Щек* нам необхідно тепер з'ясувати генезу цього первинного варіанта *Щех* (*Ščechъ*), оскільки він теж етимологічно непрозорий. Я.Свобода навів особову назву *Ščech* у рубриці 6613 під буквеним позначенням С - «з імен чужого походження» [18:146], що повторив і в рубриці 746 [18:181], з чого доходимо висновку, що особову назву *Suek*, наведену, як уже була мова вище, в рубриці 63112 під буквеними позначеннями J і C, він теж уважав за походженням чужою. Та чи справді особова назва *Щех* (*Ščechъ*) за походженням чужа, не слов'янська? Жодних писемних свідчень про її походження не маємо. Однак вважаємо, що вона вповні дається етимологізувати на слов'янському мовному, а точніше - антропонімічному ґрунті як ім'я ще праслов'янського походження. Етимологізувати цю особову назву на апелятивному, до того ж ще й неслов'янському, ґрунті не знаходимо підстав.

У даному випадку, будучи глибоко переконаними, що особова назва *Щех* (*Ščechъ) є праслов'янським іменем з часів повсюдного на Слов'янщині панування особових імен-комполітів, але й повсюдно також ще з праїндоевропейського періоду [18:105] тенденцією до їх різнотипного скорочування, з різними, часом аж до невідомості, фонетико-морфологічними перетвореннями, вважаємо, що це ім'я й є одним із тих відкомполітних гіпокористичних скорочень. Якщо ж так, то, виходячи з класифікаційних особливостей різних типів слов'янських відкомполітних гіпокористиків [18:107-111], генезу праслов'янського імені *Ščechъ можна виводити двояко.

1. Найбільш вірогідно, що ім'я *Ščechъ* - це гіпокористик, який належить до найпоширенішого [18:109] типу слов'янських відкомполітних скорочень, а саме скорочень способом усичення імені-комполіта із збереженням лише його початкового відкритого складу й суфіксації цього складу суфіксом -*chъ* типу наведених Я.Свободою Stanislav -

Stach, Sbyslav - Sbych, Svatomir, Svatopluk - Svach [там само].

Таким іменем-комполитом, від якого в даному випадку могло виникнути гіпокористичне утворення ім'я *Шехъ*, могло бути писемно засвідчене ім'я *Щеславъ* [7:210], відоме також й у варіанті *Щаславъ* (там само), яке розцінюємо як ще праслов'янське утворення *Ščęslavъ, що виникло внаслідок скорочення (синкопи) імені-комполита **Ščęs[tъjis]lavъ* або **Ščęs[tъjes]lavъ*. Отже, згідно з цією етимологічною версією, етимологізоване нами ім'я *Щек* уповні могло виникнути внаслідок перетворень: *Ščęstъjeslavъ або *Ščęstъjislavъ > *Ščęslavъ > *Ščęslavъ > *Ščęchъ* > *Ščekъ* (*Щек*) й асиміляції початкового звукосполучення *sč* у *šč* (щ).

2. Ім'я *Щек* могло виникнути й дещо складнішим способом творення. В даному випадку його початкове звукосполучення *šč* (щ) могло появитися не внаслідок асиміляції звукосполучення *sč-* у *šč-*, як у попередньому випадку *Ščęslavъ > *Ščęslavъ), а в результаті відомого в слов'янській антропонімії асимілятивного перетворення початкового звукосполучення *st-* у *šč-*, як у випадку, наприклад, *Stępan* > *Ščępan* (пор. польське *Szczępan* з численними похідними [17:V, 284-291]; чеське *Ščępan* [18:303] і т.п.). Таким вихідним етимом імені *Ščęchъ*, від якого пішло похідне утворення *Щек*, могло бути теж ще праслов'янське ім'я *Stęchъ - скорочений (синкопа) внаслідок випадіння голосного *-ę-* першого складу варіант вихідного *S[e]tęchъ* (пор. *Setęch* [8:91; 7:177]; *Sieciech* [17:V, 46]), перетворений внаслідок палаталізації початкового глухого приголосного *s* на глухий приголосний *šč* у новотворі *Štęchъ*, який, у свою чергу, внаслідок асиміляції, тепер уже звукосполучення *шт* у *щ*, перетворився у варіант *Ščęchъ*, від якого в результаті перетворення фінального, тепер уже по суті суфікса, *-chъ* у *-kъ* і виникло ім'я *Щек*. Однак це ще неповний шлях генези цього імені, а лише складна його передкінцева та кінцева стадії, оскільки наведений вище вихідний варіант *Setęchъ*, від якого виникло утворення *Stęchъ, - це не що інше, як, у свою чергу, похідне утворення, яке виникло способом усічення (синкопи) праслов'янського імені-комполита **Se[be]tęchъ* (пор. сербохорватське *Sebetjeh* [15:81,127]). Таким чином, згідно з цією другою етимологічною версією, етимологізоване ім'я *Щек* могло також виникнути внаслідок перетворень *Sebetęchъ > *Setęchъ > *Stęchъ > *Štęchъ > *Ščęchъ > *Ščekъ (*Щек*).

Виведена етимологія імені *Ščęchъ - вихідного варіанта імені *Щек*

- послугувала основою також і для виведення від нього етимології етноніма **чехи**. Однак через обмежений обсяг цієї статті висвітлити тут цю етимологію не маємо можливості. Вона буде предметом нашого висвітлення в іншій статті.

1. Бірыла М.В. Беларуская антрапанімія. 2. Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі.-Мінск, 1969.

2. Велесова книга: легенди, міфи, думи. Скрижалі буття українського народу I тис. до нової доби - I тис. нової доби.-К., 7502.

3. Веселовский С.Б. Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии.- М., 1974.

4. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.- К., 1985.

5. Иванов В.В., Топоров В.Н. О древних славянских этнонимах //Славянские древности. Этногенез, материальная культура древней Руси. Сб. научных трудов.-М., 1960.

6. Илчев С. Речник на личните и фамилии имена у българите.-София, 1969.

7. Моршкин М.Я. Славянский именовслов или собрание славянских личных имен,- М., 1867.

8. Пачич І. Именовслов или речник личны имена разны народа славенски, скупио Іоаннь Пачичь, умножио і латинскомь ортографиомь изразіо и примечания додао Іоань Колларь.-Будим, 1828.

9. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. - СПб., 1903.-Т.ІІІ,

10. Тупи́ков Н.М. Словарь древнерусских личных собственных имен //Записки отделения русской и славянской археологии императорского Русского археологического общества.-СПб.,1903.-Т.6.

11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Перевод с нем. и доп. О.Н.Трубачева.-М., 1973.-Т.4.

12. Худаш М. ІІ. До етимології імені одного з легендарних засновників Києва *Хорив* //Українська ономастика. Матеріали наукового семінару, присвяченого 90-річчю Кирила Кузьмича Цілуйка.-К., 1998.

13. Худаш М.ІІ. До етимології імені одного з легендарних засновників Києва *Хорив* та етноніма *хорвати* // Народознавчі зошити.-Львів, 1998.- Зош.6.

14. Leksik prezimena Socialističke Republike Hrvatske.-Zagreb, 1976.

15. Marelic T. O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba // Rad Jugoslovenska akademje znanosti i umjetnosti.-Т. 8.

16. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.-Warszawa, 1890.-Т.ХІ.

17. Słownik staropolskich nazw osobowych /Pod red. i ze wstępem W.Taszyckiego. - Warszawa, etc., 1977-1978.-Т. V.-Z. 1 -2.

18. Svoboda I. Staročeská osobní jména a naše příjmení.-Praha,1964.